

ADRIÁNYI GÁBOR

A LEFÈBVRE-FÉLE EGYHÁZSZAKADÁS

A pápa nyomatékos figyelmeztetése és a kánonjog – canon 1382 CIC – határozott tilalma ellenére Lefèbvre érsek 1988. június 30-án, Ecône-ban felszentelt négy püspököt úgynevezett „hagyományőrző mozgalma” számára. Ezzel automatikusan magára vonta a kiközösítést, ezt a tényt a római Püspöki Kongregáció egy napra rá írásos dekrétummal is megerősítette. Hogyan keletkezett ez a schisma, ez az egyházzsakadás?

A következőkben nem szeretnénk Lefèbvre és mozgalmának teológiai problémáiba belemélyedni (ezek megnyilvánulásai inkább a szisztematikus, semmint a történeti teológia keretébe tartoznak), hanem az események lefolyását tárnánk fel történeti szempontból, majd hat pontban megemlítenénk néhányat azon komplex okok közül, melyek megítélésünk szerint a schisma keletkezéséhez vezettek.

Döntő szerepet játszott e mozgalom kialakulásában és elterjedésében Lefèbvre személyisége. Így történetünket is vele kell kezdenünk.

Marcel François Lefèbvre 1905. november 25-én született az észak-francia iparvidéken, a Roubaix és Lille környéki Tourcoing-ban egy textilgyáros, René Lefèbvre és felesége, Gabrielle Watine gyermekeként.¹ A szigorú katolikus apa, aki mindennap részt vett a szentmisén, tagja volt mind az első, mind a második világháborúban a „résistance”-nak, az Ellenállásnak, s a németek foglyaként halt meg 1941-ben a sonnenburgi koncentrációs táborban.

Marcel Lefèbvre-nek még hét testvére volt. Legidősebb bátyja szerzetes testvér lett, s húgai közül is hárman kolostorba vonultak, így a Lefèbvre család nyolc gyermekéből öt egyházi pályára lépett.

Marcel Lefèbvre szülővárosában járt gimnáziumba, a „Collège du Sacré-Cœur”-be. Az érettségi, a baccalaureátus megszerzése után a 18 esztendőς ifjú azzal a szándékkal jelentkezett Lille-ben püspökénél, hogy pap lesz. Ő Rómába küldte, ahol 1923 őszétől 1929 nyaráig hat évet tanult a „Gregoriana”-n, a pápai Gergely Egyetemen, s eközben a francia papi szemináriumban lakott. A Francia Kollégium rektora Le Foché atya volt, egy szigorú szerzetes, az „Action française” lelkes híve. Lefèbvre nagyon csodálta őt. Tanulmányai idején megélte az „Action française” körüli összetűzések csúcspontját. Róma tévtanként ítélte el a francia keresztényeknek eme szélsőségesen jobboldali politikai mozgalmát, melyet a szakirodalom is egyértelműen sovínisztának és antiszemitának tekint.²

Lefèbvre azonban Rómában nemcsak az „Action française”-zel került kapcsolatba. Már akkor is a „megkövült katolikus tan” képviselőjének hírét vívta ki magának, mely az egyház akkori, szigorúan antimodernista irányultságát tekintve egyáltalán nem volt becsmérló megjelölés.³

Miután tanulmányait filozófiai és teológiai doktori fokozattal befejezte, visszatért Lille-be, ahol 1929. szeptember 21-én pappá szentelték, és káplánként lelkipásztori feladatokkal bízták meg. Hamarosan megérezhette annak a válságnak az utóhatásait, amely a gazdasági körök és papok között már 1919-ben érződött. A húszas években ugyanis az állandó gazdasági válság hatására számos lelkipásztor a munkások érdekében tevékenykedett, sőt még egy „szabad” szakszervezetet is alapítottak. Vezetőik egyike Lefèbvre szülővárosának plébánosa, Achille Lienhart volt, akit 1930-ban Lille-i püspökké, sőt bíborossá neveztek ki. Lefèbvre nem becsülte ezeket az egyházi akciókat, amelyet az újonnan kinevezett bíboros teljes erejével támogatott, és 1930-ban felsőbb jóváhagyással elhagyta egyházmegyéjét. Belépett bátyjának rendi közösségébe, a Szentlélek Kongregációba, akik két évvel később a Francia Egyenlítői Afrikába, a mai Gaboni Köztársaságba küldték misszióba. Ez megfelelt jónéhány észak-francia család hagyományának, melyek szívesen küldték szerzetesnővéreként, misszionáriusként vagy katonatisztként gyermekeiket az afrikai gyarmatokra.

1932 és 1946 között Lefèbvre a gaboni főváros, Libreville papi szemináriumában működött. A második világháború után, 1946-ban azonban visszatért Európába, és rendje teológiai főiskolájának igazgatója lett a normandiai Mortain-ben. De alig egy évvel később, 1947. június 12-én XII. Pius pápa a szenegáli Dakar apostoli kormányzójává és Antedone címzetes püspökévé nevezte ki. Szeptember 18-án szentelték fel. Egy évre rá, 1948. szeptember 22-én a pápa Afrika francia nyelvű területeinek apostoli delegátusává rendelte. (Ezzel Lefèbvre-re a pápa a Föld akkor legnagyobb missziós területét bízta.) Amikor pedig XII. Pius a szenegáli egyházat újrászervezte, Lefèbvre lett 1955. május 14-én Dakar első érseke.

Mint misszionárius és püspök Lefèbvre igen buzgón teljesítette apostoli küldetését.⁴ Nagy munkakedvről és rendkívüli szervezőkészségről tanúskodva a tettek emberének mutatkozott, több missziós társaságot vezetett be Afrikába, sok templomot és számtalan segélyszervezetet alapított. Erdemei elismerésül XXIII. János pápa 1960-ban pápai trónállónak nevezte ki. Missziós tevékenységét azonban a mai szakirodalom múlt századinak, túlhaladottnak és egyoldalúnak jellemzi.⁵ Tekintélyelvű volt például tisztében, és vehemensen tiltakozott az ellen, hogy a missziós tevékenységet bármilyen módon is hozzáigazítsák az adott ország kultúrájához. Nem értett egyet az afrikai államok önállósulási törekvéseivel sem. Egy cikkében kifejtette például, hogy a függetlenség együtt járna a fanatizmus és a kollektívizmussal, mindezek következtében a kommunizmus előretörésével, a gyengék elnyomásával, melyben az Iszlám is bűnös.⁶ Nem csoda, hogy Lefèbvre magatartásának következményeként feszült lett viszonya az államelnökekkel, Léopold Sèdor Sengorral.

Mivel a függetlenné válás és a hazai egyházak afrikanizálódásának folyamata kéz a kézben haladt, Lefèbvre-nek 1962-ben át kellett adnia Dakart az első bennszülött érseknek, a későbbi bíborosnak, Hyachinte Thiandoum-nak, és érseki címének meghagyásával, püspökként Tulle-be vonult. 1962. január 23-tól, de mindössze hét hónapig irányította a dél-francia egyházmegyét, mivel rendjének „generalis superior”-ává választották, és így augusztus 11-én lemondott a püspökségről. Ugyanebben az évben XXIII. János pápa meghívta a II. Vatikáni Zsinat előkészítő bizottságába.

Ezzel egy igen fontos tisztséghez jutott, azok közé a tagok közé tartozott tudniillik, akik a tíz szakbizottság tématervezeteiről döntöttek. Gondolatai és elvárásai a zsinatról azonban nem teljesülhettek, az egyes témákat nem úgy tárgyalták, ahogy azt ő javasolta és elképzelte.⁷ A zsinati atyák többsége már kezdetben elvetette az előkészítő bizottság javaslatait, ok: „túlságosan doktriner, skolasztikus, jogi-kánoni és moralizáló a felfogásuk, mely nem számol azokkal a bibliai és exegetikus előrelépésekkel, melyek a katolikus egyházban megvalósításra várnak.”⁸ Lefèbvre-t egyetlen további bizottságba sem választották be. Magatartásából ítélve a zsinat egész időtartama alatt (1962–1965) kívülről figyelte az eseményeket, távol maradván a francia nyelven beszélő püspökök rendszeres összejöveteleitől is.

Lefèbvre a II. Vatikáni Zsinat egyes téziseihez fűződő, összesen 14 megjegyzését később publikálta.⁹ Könyvében – melynek címe utalás Emile Zola harci röpiratára a Dreyfus-ügyben („J'accuse le Concile”, 1976; németül ugyanebben az évben: „Ich klage das Konzil an” (azaz: „Vádolom a Zsinatot”) – ezekkel a szavakkal festi le a zsinat szellemét: „A lélek, amely ezt a zsinatot uralta, és amely oly sok többjelentésű, kétértelmű, sőt nyilvánvalóan téves kijelentést adott a szájába, nem a Szentlélek volt, hanem a modern világ lelke, az a teilhardista-modernista lélek, mely mindig is ellentmondott a mi Urunk, Jézus Krisztus uralmának”.¹⁰ Különösen kifogásolta Lefèbvre a püspöki kollegialitásról szóló zsinati tézist, mely nézete szerint ellentmond az egyházi tekintélynek, és a francia forradalmi egyenlőségeszme („égalité”) gyümölcse. Kifogásolta továbbá az ökumenizmusra vonatkozó tanítást, amit hamis irenizmusnak tartott, valamint a vallásszabadságról alkotott tant, mely megítélése szerint szabadkőműves szellemet tükröz, és tanbeli relativizmust, valamint a gyakorlati indifferenzizmust, ezenkívül pedig a missziós szellem eltűnését vonja maga után. A Zsinatnak ezeket a dokumentumait nem is írta alá.¹¹

Az elkövetkező években a zsinati szellem elérte Lefèbvre kongregációját is. Amikor az 1968-as rendi gyűlés a reformok egész sorozatát fogadta el, Lefèbvre lemondott generálisti tisztjéről, azzal az indoklással, hogy meglátása szerint a progresszivizmus lelke ezen a kongregáción is jóvátehetetlenül úrrá lett.¹²

Ebben az időben kérte meg őt néhány francia és svájci kispap, akik fribourgi képzésükkel nem voltak megelégedve, hogy vegye kezébe lelki és teológiai irányításukat. Lefèbvre ebben Isten ujját látta, azt a lehetőséget, hogy új papi generációkat neveljen a zsinat előtti szellemben, és Svájcba költözött. Összekötetésbe lépett a fribourgi püspökkel, François Charrière-rel, akit még Dakarból jól ismert. Ő pedig a fribourgi Don Bosco Otthon kilenc szobáját bocsátotta a szeminaristák rendelkezésére. Itt került sor a „Fraternité sacerdotale St. Pie X.”-t, azaz a „X. Szent Pius papi közösség” megalapítására, melynek alapszabályát Charrière püspök 1969. június 6-án szóban, 1970. november 1-én pedig írásban is megerősítette, igaz, csak hat évre, „ad experimentum”. A fribourgi lehetőségek azonban a Testvériség céljaira nem voltak elegendők, így Lefèbvre kilenc szeminaristájával Ecône-ba költözött, egy kolostorba, amely 666 éven át a Nagy Szent Bernát kanonokrendhez tartozott, és most a wallisi katolikusok ajándékaaként hozzá került. Az illetékes sitteni püspök (Ecône ebben az egyházmegyében fekszik) csak olyan feltétellel engedte meg Lefèbvre-nek a

noviciátus megnyitását, hogy kispapjai teológiai képzésüket Fribourg-i egyetemen, a Testvériség székhelyén kapják.

A Testvériség hamarosan megvásárolta az ecône-i épületeket. A kispapok növekvő száma miatt 1973-ban újabb három épületszárnyat csatoltak a már meglévőhöz. Mivel Lefebvre véleménye szerint a fribourgi egyetem immár nem nyújtott már igazi katolikus képzést,¹³ a teológiai oktatást is Ecône-ban végezte. Ezzel a lépéssel azonban az egyszerű teológiai internátus most már nemzetközi papi szemináriummá kezdett válni, méghozzá azzal a céllal, hogy a számos országból ideseregülő kispapokat lelki-, elméleti-, gyakorlati téren tudatosan a Zsinatot megelőző idők szellemében nevelje, noha erre már nem terjedt ki a sitteni püspök engedélye. Az ecône-i szeminárium gyorsan fejlődött. 1971 októberében 41, 1972 októberében már 65 seminaristát tartottak nyilván, sőt egy évvel később 95-öt. 1973 végén a Testvériség is 60 tagot számlált. Hamarosan újabb házakat nyitottak Olaszországban, Franciaországban, az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Németországban.¹⁴

Lefebvre megnyilatkozásaiból mindinkább nyilvánvalóvá váló radikális felfogása és az ecône-i képzés egyoldalúan zsinat előtti jellege miatt egyes megyéspüspökök hamarosan megtagadták, hogy az itt végzett papokat minden további nélkül alkalmazásba vegyék. A Francia Püspöki Kar gyűlése már 1972 novemberében elhatározta magát Lefebvre szemináriumától,¹⁵ melynek jogi helyzete – és a Testvériségé – sürgős tisztázásra várt, mivel Lefebvre-t a hívek egyre inkább támogatták, így adván hangot a Zsinattal való elégedetlenségüknek.

1974 júniusában VI. Pál pápa létrehozott egy háromfős bíborosi bizottságot, bevonva a fribourgi és a sitteni megyéspüspököket is, mely bizottság 1974 júniusában kánoni vizsgálatot határozott el. Ez november 11. és 13. között meg is történt. Lefebvre nyilvánvalóan nem volt megelégedve ennek és a fribourgi püspökkel folytatott megbeszéléseinek eredményével, mert november 21-én szerkesztett egy manifesztumot, egyfajta hitvallást, melynek tartalma indiszkrécio folytán hamarosan napvilágra került. Ebben Lefebvre a Római Katolikus Anyaszentegyház, a „hit védelmezője és az igazság tanítómestere”¹⁶ hívének vallja ugyan magát, elutasítja viszont a II. Vatikáni Zsinatot és minden reformját, mivel ezek szerinte liberalizmustól és modernizmustól fertőzöttek. Vádolta a Zsinat utáni fejlődést is. Már hat héttel ezt megelőzően így ír egy levelében: „Úgy érezzük, kötelesek vagyunk megállapítani, hogy az alapul szolgáló lutheri reformok és tévtanok mind mélyebben és mélyebben hatolnak be az Egyház belsejébe, meghatározva ebből adódóan számos püspök, pap és hívő gondolkodását. E neoprotestantizmussal, az Egyház eme csorbítójával, a «valódi Gonosz lehetése»-vel szembeszállva elhatároztuk, hogy megvalljuk az igaz római és katolikus hitet, ahogy az a Hiszekegyben megfogalmaztatott és az Antimodernista Esküben kifejezésre jutott.”¹⁷

Miután a jelentések Rómába eljutottak és azokat feldolgozták, a bíborosi bizottság 1975 februárjának végén és márciusának elején Rómában tárgyalt Lefebvre érsekkel. A megbeszélések Lefebvre nézeteinek „változtathatatlansága”¹⁸ miatt eredménytelenek voltak. Így a bizottság 1975. május 6-án a Testvériség – Fribourg püspökétől 1970-ben kapott – működési engedélyének megvonása és az ecône-i szeminárium bármiféle támogatásának megtiltása mellett döntött. Az engedélyt Charrière püspök utódja, Pierre Mamie még azon a

napon vissza is vonja. E döntés ellen Lefèbvre semmisségi kérelmet nyújtott be a legfőbb egyházi bíróság, a „Signatura Apostolica” elnökénél, és egy 1975. május 30-án kelt dokumentumban¹⁹ keserűen felpanaszolta Róma eljárását. A „Signatura Apostolica” a kérelmet június 10-én visszautasította. VI. Pál pápa tíz nappal később, 1975. június 29-én személyes levelet intézett Lefèbvre érsekhez.²⁰ Ebben megerősítette a bíborosi bizottság döntését, Lefèbvre-t az Egyház egységének megóvására intette, és felszólította, hogy engedelmességét egy nyilvános aktussal ismerje el.²¹

Az egyházi approbáció megvonása nem akadályozta meg Lefèbvre-t abban, hogy azt a három klerikust, akik elsőként már egész képzésüket Ecône-ban kapták, 1975. június 20-án pappá ne szentelje, és abban sem, hogy Weißbadban, Svájc német nyelvű területén egy új papi szemináriumot nyisson meg. A Svájci Püspöki Konferencia 1975. július 4-én kijelentette, hogy tartani fogja magát a római döntéshez, másfelől azonban oly módon is részt kíván venni a probléma megoldásában, mint François Marty bíboros, párizsi érsek, aki 1975. június 16-án²² segítségét ajánlotta fel az ecône-i seminaristáknak. Tekintve a megmerevedett álláspontokat, VI. Pál pápa szeptember 8-án egy második, ezúttal kézzel írott levéllel fordult Lefèbvre érsekhez. Ebben ugyan a korábbi „engedelmesség” kitételt „feltétlen hűség Krisztus földi helytartójához”-ra módosította, egyebekben azonban a korábbi döntés mellett maradt.

Lefèbvre szeptember 24-én válaszolt VI. Pálnak.²³ A konkrét problémák egyikét sem érintette, csak biztosította a pápát hűségéről, megállapítván, hogy megnyilatkozásait „tévesen értelmezték”. Szemináriumát egyértelműen védelmébe vette. Megállapította, hogy ma ez az alternatíva: vagy engedelmeskedni és ezzel a hit elvesztését kockáztatni, vagy nem engedelmeskedni, de így a hitet épen megőrizni.²⁴ E válasz után már csak egy állásfoglalás váratott magára, ami 1975. október 27-én meg is történt. Ekkor küldte el ugyanis Jean Villot bíboros, vatikáni államtitkár körlevelét az egyes püspöki konferenciák elnökeinek²⁵, melyben megindokolta a Szentszék döntését, mellékelve a pápa mindkét levelét, Lefèbvre válaszát, s rámutatott az érsek elégtelen reakciójára. Lefèbvre erre válaszként egy interjúban a bíboros elfogultságára panaszkodott,²⁶ akit viszont a pápa nyílt levélben védett meg.²⁷ Állást foglalt Lefèbvre ügyében²⁸ VI. Pál pápa az 1976. május 24-i konzisztóriumban is, ahol új bíborosokat kreált. Rámutatott Lefèbvre érsek „kemény nyakú makacsság”-ára, engedetlenségére, a tradíció helytelen értelmezésére, de az egyházi egység megőrzését előbbre helyezte.

Lefèbvre ezalatt tovább folytatta korábbi tevékenységét. Különböző európai püspöki konferenciák²⁹ tilalma és figyelmeztetése ellenére számtalan helyen mondott misét a régi, trienti szertartásrend szerint, s bejelentett további papszenteléseket is. Ez utóbbit 1976. június 12-én tiltotta meg³⁰ neki Giovanni Benelli érsek Pápai Államtitkárság részéről a kánonjogra – canon 2373 CIC, 1917 – hivatkozva. Lefèbvre e tilalom ellenére 13 napot szentelt fel június 29-én Ecône-ban, akik az egyes megyéspüspökök³¹ tilalmát figyelmen kívül hagyva gondozták egyházközségeiket, mondták el első miséiket. A Szentszék erre az érseket 1976. július 12-én eltiltja minden lelkipásztori és püspöki tevékenységtől, a szentmiseáldozat bemutatásától, a prédikációtól, a szentségek kiszolgáltatásától, azaz kimondta rá a „suspensio a divinis”-t (canon 2278 § 2 CIC, 1917)³².

Lefebvre a büntetést önhatalmúlag semmisnek tekintette, azzal az indokkal, hogy igaztalan törvényeknek nem kell engedelmessé válni.³³ A Szentszék azonban annak ellenére sem adta fel készségét a párbeszédre, hogy Lefebvre olyan nyilatkozatokat tett, melyekben a Zsinatnak szabadkőművesekkel és a protestánsokkal kötött szövetségét³⁴ vetette szemére. A Római Tanulmányi Kongregáció elnöke, Gabrielle Garonne bíboros biztosította arról, hogy számára Rómában minden ajtó nyitva áll.³⁵ Maga a pápa is tett egyet-mást a kiengesztelődés érdekében: 1976. augusztus 15-én kézzel írott levelében apellált az érsek valóság- és igazságérzetére, és kérte őt, ne legyen tovább is ellensége annak az egyháznak, melyet oly sokáig híven szolgált.³⁶

A pápa lépése azonban hatástalan maradt. A frontok megkeményedtek, Ecône-ban még nagyobb gesztusra vártak. Felfüggesztésével nem törődve, Lefebvre augusztus 29-én 60 ezer hívének – tridenti szertartású – misét mondott a lille-i sportpalotában, egyórás szentbeszéde pedig, melyben teljesen leszámolt a II. Vatikáni Zsinattal és annak egyházával, élességével minden eddigi nyilatkozatát felülmúlta. Az érsek szerint az a kár, amit a francia forradalom az egyháznak okozott, semmi sem volt ahhoz képest, amit a II. Vatikáni Zsinat ártott. A Zsinat egyháza összeadta magát a Világgal, de e frigyből csak fattyúk jöttek világra. A pápa sem a „valóság szolgája” már, következésképpen követni sem kell őt.³⁷

Lefebvre nyilatkozata, amit az egész világon provokációként fogtak fel³⁸, természetesen nem segítette elő a kiengesztelődést. Létre jött ugyan ennek ellenére szeptember 11-én egy váratlan személyes találkozó VI. Pál és Lefebvre között, de ez az egyórás megbeszélés sem hozott eredményt, Lefebvre később „terméketlennek”³⁹ is nevezte. VI. Pál így indítatva érezte magát, hogy október 11-én újra egy személyes levelet intézzon az érsekhez.⁴⁰ E levél három részből állt. Az elsőben a Zsinat utáni fejlődést és Lefebvre magatartását tárgyalta a pápa. Utalt mozgalmára ellentmondásosságára is: míg felpanaszolja az egyházi tekintély megfoghatóságát, maga sem engedelmeskedik a Szentszéknek. Ezután a pápa feltárta Lefebvre téves teológiai álláspontját, s kimerítően megindokolva cáfolta azt. Végül a harmadik részben leírta a pápa, hogy milyen konkrét jeleket vár az érsektől, ha azt akarja, hogy az ellene hozott szankciókat feloldják. Követelte, hogy ismerje el a zsinati és az azt követő pápai intézkedéseket, hagyjon fel a pápa és munkatársai elleni személyes vádaskodásokkal, tartsa tiszteltben a megyéspüspökök jogait, és adja át szemináriumára vezetését a pápának.

Lefebvre nem válaszolt. A megyéspüspökök tiltakozása ellenére tovább folytatta eddigi tevékenységét, sőt magában Rómában⁴¹ is szenzációhajászó előadásokat és sajtókonferenciákat rendezett. Amikor 1977. június 29-re újabb szenteléseket jelentett be, a Szentszék nyomatékosan óvta, ne vigye a dolgot „jóvátehetetlen kenyértörés”-re az Egyház közösségével, és megfenyegette esetleges újabb szankciókkal is⁴². A Testvériség félvállról reagált: „E fenyegetések már két éve tartanak, nem jelentenek semmi újat” – hangzott az ecône-i kommentár.⁴³

Június 29-én Lefebvre a tilalom ellenére valóban pappá szentelt 14 seminaristát, 16 jelöltet pedig szubdiakónussá ordinált. Ez Josph Höffner bíborost, a Német Püspöki Konferencia elnökét, kölni érseket július 4-én nyilvános intervencióra indította, a müncheni érseket, Joseph Ratzinger bíborost

pedig szintén nyilvános állásfoglalásra készítette.⁴⁴ A Szentszék, mint azt a vatikáni szóvivő kijelentette, fenntartotta álláspontját, de nem tett további egyházi lépéseket az ex-érsek ellen.⁴⁵ A pápa mindazonáltal elutasította Lefèbvre audienciakérelmét mindaddig, míg nem változtat az Egyházzal szembeni ellenséges magatartásán.⁴⁶

Mialatt az elkövetkező hónapokban egyes püspökök⁴⁷ egyezséget célzó fáradozásai – például a találkozó 1977. december 20-án Höffner bíborossal – nem bizonyultak gyümölcsözőnek, Lefèbvre nem hagyott fel nyilvános kritikáival, megnyilatkozásaival. A Vatikánt vétkesnek találta a „liberalizmus” támogatásában, a kommunizmussal⁴⁸ való együttműködésben, papi szemináriumokat nyitott Zaitzkofenben és Rómában, sőt újra papokat szentelt Ecône-ban 1978. június 29-én. Ez utóbbi VI. Pált – aki ezen a napon trónra lépésének 15. évfordulóját ülte – arra ösztönözte, hogy személyes felhívást intézzon az érsekhez: „Halálomat közeledni érzem. Ezért legfőbb vágyam, hogy az eretnek és a szakadár szellem az Egyházat elkerülje”, és felszólította Lefèbvre-t, térjen vissza az Anyaszent-egyház egységébe.⁴⁹

VI. Pál pápa öt héttel később halott volt. Második utódjától – mivel Luciani pápa 33 napos pontifikátus után meghalt – a lengyel II. János Páltól az ex-érsek több megértést várt.⁵⁰ Kettőjük között a találkozó valóban hamar, a pontifikátus első heteiben, 1978. november 18-án létre is jött, nyilvánosságra ebből azonban semmi sem került.⁵¹ A vatikáni szóvivő később csak annyit mondott, hogy az egyházi szituáció nem változott.⁵² De nyilvánvalóan megállapodtak egy új bíborosi bizottság felállításában, és abban, hogy míg az a nézeteltéréseket elsímítja, hallgatólagosan eltűrik Lefèbvre egyházi aktivitását.

A tizenegy tagú bizottságot – a Hittani Kongregáció prefektusa, Franjo Seper bíboros vezetésével – csakhamar fel is állították.⁵³ Pápai jóváhagyással (1979. január 8.) meghívta Lefèbvre érseket egy személyes megbeszélésre Rómába. Az eszmecsere három napig tartott, és a bíborosi bizottság erre kitűnően felkészült. 17 kérdést tettek fel az érseknek, melyekre nem tudott Róma számára kielégítő választ adni. A megbeszéléssel azonban Lefèbvre is felettebb elégedetlen volt. Úgy érezte, gorombán bántak vele, később pedig azt mondta, a vatikáni bíborosok hadat üzentek neki.⁵⁴ Le kellett mondania a pápai magánkihallgatásról, úgyszintén kézzelfogható eredmény nélkül maradt későbbi – január végi – tárgyalása is.⁵⁵ Felbőszülve a Szentszék hajthatatlanságán, április végén 176 nyomtatott oldalon⁵⁶ szó szerint közzé tette legutolsó római megbeszéléseinek teljes dossziéját, kijelentette, hogy a Szentszéktől mozgalmának korlátozás nélküli jóváhagyását várja el, ellenkező esetben kénytelen lesz mozgalma számára püspököket is szentelni.⁵⁷ Kijelentései ellenére néhány nap múlva újabb tárgyalások céljából ismét Rómába utazott, de május 10-én újra el kellett hagynia dolgavégezetlen az örök várost úgy, hogy a pápa ezúttal sem fogadta.⁵⁸

Miután Lefèbvre tovább tevékenykedett, és bírálatai mind hevesebb formát öltöttek – különösen szembeszökően 1980 húsvétján, Velencében⁵⁹ – a római bíborosok egy szűk köre a pápa vezetésével 1980. április 16-án összeült, hogy ügyét megtárgyalja.⁶⁰ Ez a gyűlés azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy Lefèbvre érseknek döntenie kell végre: választ saját mozgalma vagy az egyetemes egyház között.

Lefèbvre ezt a felszólítást ultimátumnak tekintette, hevesen elutasította, s tovább kritizálta a Zsinatot, sőt még élesebben, mint eddig.⁶¹ Arra hivatkozva, hogy a pápa nyolc levelét megválaszolatlanul hagyta, és a Szentszék sem ítélte el vagy bírálta Testvériségét, 1980. október 27-én leszögezte: a Szentszék magatartása mozgalmának tudomásul vételét jelenti.⁶² Ez a nyilatkozat most arra indította Seper bíborost, hogy a pápa nevében 1980. november 27-én válaszoljon.⁶³ Jelezte a Szentszék készségét: megengedi a pápa, hogy kis csoportoknak a szentmisét a trienti szertartásrend szerint mondják, feltéve, ha Lefèbvre és Testvérisége elismerik a Zsinat valamennyi döntését. Az érsek azonban ezt az ajánlatot, mint teljesen elfogadhatatlant, visszautasította, s a német televízióban megerősítette korábbi kijelentését: ha szükséges, püspököket is szentel.⁶⁴

Amikor II. János Pál pápa 1981 tavaszán Svájcba látogatott, Lefèbvre azt remélte, hogy találkozhat vele.⁶⁵ Sőt április 30-án a pápának még egy un. „Gentleman's Agreement”-et is felajánlott.⁶⁶ Ez annyiból állt volna, hogy a Szentszék tevékenységét és mozgalmát korlátozások nélkül jóváhagyja, ő és Testvérisége viszont a zsinati határozatokat – hagyományos nézőpontból interpretálva – elismeri. A következő évben Ratzinger bíboros lett a Hittani Kongregáció prefektusa, aki rögtön közölte Lefèbvre-rel, hogy a fennálló problémák megoldása érdekében minden lehetőt el fog követni.⁶⁷ Valóban sor is került egy megbeszélésre 1981. július 20-án Rómában,⁶⁸ ez azonban éppoly eredménytelenül folyt le, mint az a második decemberi, melybe bevonták a Papi Kongregáció prefektusát, Silvio Oddi bíborost is.⁶⁹ Csaknem fél évvel később úgy nyilatkozott Lefèbvre érsek, hogy a pápa kész lett volna a Társaság elismerése céljából egy apostoli vizitátort Ecône-ba küldeni, azzal a feltétellel, ha ő is elismeri a szentmise új szertartásrendjét. Mivel azonban ő erre nem hajlandó, ezért a probléma rövid távon megoldhatatlan.⁷⁰

Azután, hogy Assisiben 1986. október 27-én a vallások közötti ima-napra került sor, Lefèbvre nyílt levelet intézett a pápához, melyben az Egyház elárulását hánymta szemére.⁷¹ Később úgy nyilatkozott, hogy a pápa a szabadkőművesség elveinek engedelmeskedett,⁷² és kifogásait ebben a mondatban foglalta össze: „A pápa a hamis vallásokat arra bátorítja, hogy hamis bálványaikhoz imádkozzanak.”⁷³ Levelét pedig így fejezte be: „Valóban csordultig telt a pohár.”⁷⁴ Az elkövetkező időben tovább élesítette kritikáját. 1984–85 folyamán többször említette, hogy mozgalmát a Szentszék részéről üldözik,⁷⁵ s súlyos szemrehányásokat záporoztatott Rómára. Az 1985 októberi római püspöki szinodusról – mely a Zsinattal teljesen azonosította magát – ezt mondta: „Konkrétan fogalmazva most omlott össze minden, ami az Egyház múltjából még megmaradt.”⁷⁶

Nem sokkal ezután egy levelében arra szólította fel a pápát, hogy helyezze hatályon kívül a liturgiai reformot, mert ha ezt nem teszi, úgy „nem jó pásztor többé”.⁷⁷ A Testvériség most offenzívát indított! Amikor Ratzinger bíboros 1986. január 20-án⁷⁸ hivatalosan válaszolt a pápa nevében az érseknek, és a „legtelje-sebb komolysággal” kérte, ne tegyen olyan lépést, mely végleges szakítást jelentene az Anyaszentegyház közösségével, akkor Econban még csak választ sem adtak. Ehelyett Lefèbvre követői a „Vallásos–politikai–kulturális erő-katolikus ligáját” alapították meg abból a célból, hogy az építse újjá a katolikus civilizációt, s mindenekelőtt engesztelje ki a francia forradalom Isten-gyilkosságának bűnét.⁷⁹ Lefèbvre nem keresgélte sokáig bíráló szavait akkor sem, mikor

II. János Pál pápa 1986. április 13-án meglátogatta a római zsinagógát. Ebben – az assisi imanappal egyetemben – „nyilvános blaszfémia”-t, a „pápa utolsó halálós vétékét”⁸⁰ látta.

Az 1987. június 29-i ecône-i papszentelés alkalmából Lefèbvre megismételte fenyegetését: ha szükséges, püspököt fog szentelni.⁸¹ Tizennégy nappal később, június 14-én saját kérésére találkozott Ratzinger bíborossal.⁸² Július 20-án, alighogy hazatért, a megbeszélés titkosságát megsértve – mert ebben egyeztek meg – közírré tette, hogy nem született megállapodás.⁸³ Az ex-érseknek a pápa ellen irányuló személyes támadásai ellenére – röviddel azelőtt a pápának tehetetlenségét és jellemtelenségét hányta szemére⁸⁴ – a Szentszék kész volt tárgyalni vele és mozgalmával. A Vatikán ajánlata ez volt: apostoli vizitátort küld Ecône-ba és a Testvériséget személyes prelaturává emeli a Zsinat és határozatai korlátlan elismerése fejében.⁸⁵ Lefèbvre ekkor ismét Rómába ment, és az 1987. október 27-i eszmecsere Ratzinger bíborossal meghozta az eredményt: Lefèbvre egyetértett egy apostoli vizitátornak, a Kúria kanadai bíborosának, Edouard Gagnonnak kiküldésével,⁸⁶ akinek feladata az volt, hogy a helyzet felmérése után egy szanálási tervet dolgozzon ki.

Gagnon bíboros a pápa megbízásából december 11–19. között folytatta le a Testvériséget is kielégítő kánoni vizitációt,⁸⁷ s kimerítő jelentését 1988. január végén terjesztette be a Kúriának.⁸⁸ A Kúria ekkor egy külön bizottságot alakított, melynek tagjai a Testvériség képviselőivel együtt április 12–15. között Rómában közös értekezletet tartottak.⁸⁹ A konferencia mindkét fél megelégedésére folyt le, olyannyira, hogy négy héttel később, május 4-én Ratzinger bíboros és Lefèbvre érsek megbeszélésén úgy tűnt, az utolsó akadályok is elhárultak. Másnap létrejött a megállapodás, és a jegyzőkönyvet mindkét fél aláírta. Lefèbvre-nek maga és Testvérisége nevében hűséget kellett fogadnia a katolikus Anyaszentegyházhoz, a pápához és a Zsinatnak az egyházi tanítóhivatalról szóló kijelentéséhez; el kellett ismernie az egyházjog tekintélyét, a liturgiai reform érvényességét; le kellett mondania minden polémiáról a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban. Mindezek fejében a Testvériséget mint az „Apostoli Élet Társaságá”-t a Szentszék elismeri. Használhatja eddigi liturgikus könyveit, és javasolhatja a pápának a Testvériség papjai közül egy püspökjelölést.

A fenti megállapodás ellenére Lefèbvre már egy nappal később közölte azonban Ratzinger bíborossal, hogy június 30-án Róma magatartásától függetlenül, a saját maga által meghatározott püspökök egyikét fel fogja szentelni. Ratzinger bíboros most postafordultával kérte Lefèbvre-t, gondolja meg ezt a megállapodástól eltérő szándékát, és egy személyes római találkozon május 24-én megismételte az érseknek a pápa ajánlatát: amennyiben Lefèbvre eláll a június 30-ra hirdetett szenteléstől, úgy II. János Pál – a szokásos feltételek és eljárás betartásával – felszentel augusztus 15-én a Testvériségből egy püspököt. Feltételül a bíboros Lefèbvre-től egy nyilatkozatot kért, melyben a pápát kiengeszteli, a meghirdetett szenteléstől pedig eláll.

Lefèbvre azonban kitartott a június 30-i szentelés mellett, noha a bíboros válaszdási szünetet célzó javaslatába beleegyezett. Ratzinger május 30-i könyörgő levelére az érsek június 2-án a végleges szakadás deklarációjával felelt: az eddigi tárgyalások nem bizonyultak kielégítőnek, és a szabad, valamint hatékony együttműködés ideje még nem érkezett el. A Testvériségnek azonban

szüksége van egyházi méltóságokra, akikkel ő megoszthatja gondjait, és akik neki segítenek a híveket a II. Vatikáni Zsinat és Assisi szellemétől megvédeni. A pápa ezek után június 9-i írásában kérte föl Lefèbvre-t, hogy álljon el szakadást jelentő szándékától.

A lépések egyike sem akadályozta meg Lefèbvre-t abban, hogy szándékához ne ragaszkodjon. A pápa utolsó, kétségbeesett kísérletét is, amikor őt a püspökszentelés előestéjén egy személyes megbeszélésre Rómába hívta, híveinek gúnyos kacagása és tetszésnyilvánítása között visszautasította.⁹⁰ Másnap bekövetkezett az egyházszakadás: június 30-án négy püspököt szentelt fel. Ezek után II. János Pál pápa már július 2-án életre hívott egy külön bizottságot August Meyer bencés szerzetes, kúriális bíboros vezetésével azzal a céllal, hogy Lefèbvre híveinek megkönnyítse az Egyházba visszavezető utat.

A Testvériség ünnepelte az új püspököket, s örömeiket az sem zavarta, hogy a kiközösítést a Római Püspöki Kongregáció is megerősítette. Hiszen ezt és a római dekretumot ők semmisnek tekintették, mivel szerintük Lefèbvre „át nemidalható szükséghelyzetben” cselekedett.⁹¹

A következőkben megkíséreljük felsorolni pontokba szedve azokat a komplex okokat, amelyek véleményünk szerint a schisma keletkezéséhez vezettek. Mivel a területi korlátok miatt a tézisek kimerítő kifejtésére nincs mód, számításba kellett vennünk a kérdéskör bizonyos leegyszerűsítését is.

Tézisek

1. Minden egyházszakadásnak mély történelmi gyökerei vannak, még akkor sem derült égből lecsapó villámként következnek be, ha – mint ebben az esetben is – keletkezésük története csupán harminc évre terjed. A szakirodalom egyértelműen bebizonyította, hogy Lefèbvre „hagyományörző mozgalma” az 1789-es Nagy Francia Forradalom katolikus kritikájának folytatója, s hogy döntően befolyásolta az „Action française” szellemi öröksége.⁹² A mozgalom bizonyítottan szélsőségesen nacionalista, konzervatív politikai áramlatokhoz kötődik, például Franciaországban Le Pen pártjához. 1985. novemberében Lefèbvre is az ő megválasztására buzdította⁹³ híveit.

2. A II. Vatikáni Zsinat nem adott fel egyetlen egy dogmát sem, mint ahogy új hitigazságokat sem alkotott. De hogy jobban megfeleljen a kor kihívásának és igényeinek, olyan aktuális vallási kérdésekhez nyúlt, mint az ökümenizmus és a vallásszabadság, s reformokat hozott. Nem tagadható, hogy a zsinati határozatok végrehajtása sok helyütt téves fejlődést eredményezett. Sokan félreértették a zsinat szándékát, vagy visszaéltek azzal. Ahelyett, hogy megnyerték volna a világot az Evangéliumnak, az örömhírt árasztották el a világ szellemével. Ez hitbeli bizonytalanságot és leépülést eredményezett, a bevett szokások fellazulását, a szertartások elvilágiasodását. Tömegek adták fel a papi vagy szerzetesi hivatásukat, számtalan hívő veszítette el hitbeli bizonyosságát. Ezt még csak fokozta néhány teológia professzor minden viszonylagossá tevő, hiperkritikus munkássága, publikációs tevékenysége. E folyamatokról legalaposabban a német egyháztörténetészeknek 1968. szeptember 16-i memorandumában olvas-

hatunk, amit ők Hubert Jedin irányításával a Német Püspöki Konferencia elnökének, Julius Döpfner bíborosnak terjesztettek be.⁹⁴ Nem kisebb személyiség, mint maga VI. Pál pápa ismerte be 1976. október 11-én Lefèbvre-nek írt levelében, hogy a Zsinatot követően „helytelen fejlődési irányzatok alakultak ki, mind a hitbéli tanítások, mind a szentségi gyakorlat terén.”⁹⁵ Hozzáfűzte viszont: „Ezt azonban nem szabad magának a Zsinatnak felróni.”⁹⁶ Az említett eseményekkel, valamint ezzel kapcsolatban egyes megyéspüspökök nem ritkán teljes passzivitása az elkeseredett hívek ezreit hajtotta a „hagyományörző mozgalom” karjaiba.

3. Számos hívő értetlenségébe, sőt elutasításába ütközött a zsinati határozatok – különösen a liturgiát érintő határozatok váratlan és nem körültekintő végrehajtása. Erre a katolikusok milliói nem voltak felkészítve. Sokukban egy világ omlott össze, mikor átalakult a szentek kalendárium, vagy megszűnt a kötelező pénteki böjt. Így volt ez még német földön is, ahol pedig a liturgikus mozgalom története jó fél évszázadra rúg, hát még akkor azokban az országokban, ahol a fejlett, népének liturgia gyakorlatilag ismeretlen volt! Ha nem is tudjuk teljes mértékben osztani Oddis bíboros 1987. július 25-i kijelentését, „Lefèbvre drámája elkerülhető lett volna, ha a latin nyelvű, trienti szertartásrendű misét nem tiltották volna oly szigorúan.”⁹⁷ – mivel ez az egész problémakört egyetlen okra vezeti vissza – annyi kétségtelenül igaz, hogy a Szentszék az új liturgiát elsietve vezette be. A Trient utáni Egyház és pápai a maguk idejében sokkal körültekintőbben jártak el. Több mint 150 évig vártak türelmesen, míg az egyes egyházmegyéék liturgiáját felváltotta az egységes római, a helyi mise-könyveket pedig a „Missale Romanum”. Délkelet-Európában, a Magyar Királyság területén a római liturgia csak 1630 körül terjedt el⁹⁸, egyes egyházmegyéékben még ennél is később. A zágrábiban például csak 1788-ban tette kötelezővé a püspök, és még így is a kanonokok bosszúságára és vonakodására.⁹⁹

A számtalan liturgikus félmegoldás, az állandó kísérletezés, a visszaélések sorozata – melyekre a Szentszék is felszisszent – számos hívőt elbizonytalanítottak vagy megharagítottak, és Lefèbvre-hez menekültek, aki készségesen befogadta őket.

4. A Szentszék fontolgató, latolgató magatartása, mely jól illett VI. Pál pontifikátusához, a szakadást inkább elősegítette, semmint gátolta. Ezt néhányan már a hatvanas években is hangoztatták.¹⁰⁰ Legújabbán az I. Vatikáni Zsinattal (1870) vonnak párhuzamot, mely zsinatot követően alakult meg az Ókatolikus Egyház. E két mozgalomnak azonban a valóságban csak annyi köze van egymáshoz, hogy mindketten egy-egy zsinattal, zsinati határozatokkal helyezkedtek szembe. Róma és a nyugati püspökök akkoriban keményen elbántak az ellenszegülőkkel: azonnal kiközösítették őket. Ez azonban még jobban összekovácsolta az ókatolikusokat. Ott azonban, ahol a püspökök vonakodtak a büntetőintézkedések keresztülvitelétől – mint például Dél- és Délkelet-Európában – az egész mozgalom zátonyra futott.

Mindegy, mi okból – jól jött volna a Szentszéknek a Mozgalom az úgynevezett „progresszívek” ellen? –, de a II. Vatikáni Zsinat Kúriája az 1870-sel ellentétes megoldást választott. Tűrt, tárgyalt, intett és hallgatott. Sokaknak az

volt ezáltal a benyomása, hogy Lefèbvre mozgalmát tulajdonképpen teljes mértékben egyházon belüli irányzat, s így Lefèbvre híveinek is elég ideje volt mozgalmukat kiépíteni mind az öt kontinensen, jóllehet már 1976 óta kitapintható volt a Testvériség elválása az Anyaszentegyházról.

5. A Mozgalom magán viseli az egyházszakadás összes hagyományos ismertetőjelét, úgymint: önhittség (egy püspöknek igaza van, ezzel szemben 3600-an, beleértve a pápát is, tévednek); megátalkodottság (ami ellen hatástalanok az észérvek és a tárgyi bizonyítékok); gyanúsítgatások (a Zsinat a protestánsokkal és a szabadkőművesekkel szövetkezik, a pápa a kommunistákkal); Lefèbvre megállapítása, hogy félreértették – noha írásai és interjúi eléggé egyértelműek; exkluzív elitizmusa (csak az ő mozgalmát az igazán katolikus); a Szentszék összes fegyelmi intézkedésének – mint semmisnek és jogtalanoknak – visszatusítása.

6. Nem osztjuk sokak – köztük a pápa – derűlátó nézetét, miszerint a „hagyományörző mozgalom” belátható időn belül megszűnik. Közössége virulens és kitűnően szervezett, vannak püspökei, akiknek gondjuk van az utánpótlásra is.

A testvériség 1986-ban 178 papot, 280 seminaristát, 25 szerzetest és ugyanennyi szerzetesnővért számlált, mind az öt világrészen, összesen 22 országban tevékenykedett, élvezi mintegy 200 ezer hívének minden áldozatra kész támogatását. Egyházi kerülete a Német Szövetségi Köztársaságban egy papi szemináriummal, hét priorátussal – az egyik Bonnban¹⁰¹ – és 26 kápolnával rendelkezik.

Utolsó mondatunk legyen az Üdvöztető: „Jaj a világnak a botránkozások miatt! Mert szükséges, hogy botránkozások legyenek, de jaj annak az embernek, akik által a botránkozás esik!” (Máté, 18, 7)

85 éves korában a svájci Martigny-ben 1991. március 25-én elhunyt Marcel Lefèbvre érsek. (Szerk.)

Jegyzetek

1. Az életrajzi adatok a következő művekből származnak: Jean Anzèvi: *Das Drama von Ecône, Sitten*, 1976; valamint Alois Schifferle: *Marcel Lefèbvre – Ärgernis und Besinnung*, Kevelaer, 1983.
2. Vö. H. du Passage: *Action française*, LTHK, 1. köt., 116–117; valamint Yves Congar: *Der Fall Lefèbvre. Schisma in der Kirche?*, Freiburg, 1977, 136–137.
3. Munzinger-levéltár.
4. Vö. Schifferle, 41.
5. Uo. 46.
6. Ludwig Kaufmann: *In Schatten der Konterrevolution – Geschichtliche und biographische Notizen zum Traditionalismus von Erzbischof Lefèbvre*; Orientierung, 41 (1977) 156–160.

7. Lefèbvre zsinatot érintő nézeteihez lásd saját műveit: Ein Bischof spricht. Schriften und Ansprachen 1963–1974, Bécs, 1976 és: Ich klage das Konzil an, Martigny, 1976.
8. Jean Abbé Anzévui: Das Drama von Ecône, ugyanott, 17.
9. Vö.: Marcel Lefèbvre: Ich klage das Konzil an.
10. Uo., 11.
11. Uo., 24–29.
12. Vö. Heribert Gillinger és Marion Zaczek előszavát Lefèbvre „Ein Bischof spricht” c. művében, 5.
13. Marcel Lefèbvre: Ecône. Offene Türen. Bruderschaft St. Pius X., Martigny, 1976, 11.
14. Schifferle, 51–55.
15. Uo. 199.
16. Uo. 56.
17. Vö. Lefèbvre levelét közli: Mitteilungsblatt der Priesterbruderschaft St. Pius für den deutschen Sprachraum (a továbbiakban: MBI/magyarul: A X. Szent Pius papi testvériség értesítője a német nyelvű területek számára), 7. szám, 1974 október.
18. A bíborosi bizottság 1975. május 6-i levele Msgr. Lefèbvrenek. Idézve Anzévui, uo. 97.
19. Schifferle, 203.
20. Német fordításban, nyomtatva Anzévui, 144. és 115.
21. Schifferle, 202.
22. Nyomatásban Anzévui, 121.
23. Uo. 122.
24. Vö. MBI, 9. szám, 1975 augusztus.
25. Német fordításban, nyomtatva Anzévui 123–126.
26. Lefèbvre 1976. január 15-i interjúja, a „La France catholique Ecclesia” 1976. február 13-i 1522. számának különnyomatában.
27. Nyomtatva a „Deutsche Tagespost”-ban, 1976. március 9.
28. VI. Pál pápa: „Wort und Weisung im Jahr 1976”, Vatikánváros, 1977; 260.
29. Vö. Schifferle összeállítását, 203.
30. Rudolf Krämer-Badoni: Revolution in der Kirche. Lefèbvre und Rom., München-Berlin, 1980; 186.
31. Schifferle 203.
32. Katholische Nachrichtenagentur (a továbbiakban: KNA /magyarul: Katolikus Hírgyűjtemény) 1976. július 27-i 88. száma.
33. Az „Ave-Kurier” 7. évfolyam 9. száma (1976 szeptember); különnyomat.
34. Vö. az interjút a „Der Spiegel” 1976. évi 33. számában, 55–56.
35. Deutsche Tagespost, 101. szám, 1976. augusztus 25.
36. L’Osservatore Romano német kiadása, 1976/36, szeptember 11; 1.
37. Vö. Newsweek, 1976. szeptember 13., 51; Kirchenzeitung Köln, 1976. évi 36. száma (szeptember 3.), 2; L’Osservatore Romano német kiadásának 1976. évi 36. száma (szeptember 3.), 3.
38. Vö. Schifferle, uo. 204 és Deutsche Tagespost 1976. évi 105. száma (szeptember 3–4.).

39. Vö. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1978. november 21. és Le Monde, 1978. november 21.
40. Vö. a német fordítást a L' Osservatore Romano német kiadásának 1976/50. számában (december 10.).
41. 1977. június 6-án, Elvira Pallavicini hercegnő házában.
42. Deutsche Tagespost, 1977/76. (június 28.), 6.
43. Deutsche Tagespost, 1977/76. (június 28.), 6.
44. Schifferle, 205.
45. KNA, 1977. július 9.
46. KNA, 1977. augusztus 11.
47. KNA, 1977, december 20. és 1978. február 23.
48. Le Monde, 1978. május 10.
49. Süddeutsche Zeitung, 1978. június 29.
50. KNA, 1978. október 5.
51. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1978. november 21. és Le Monde, 1978. november 21., 14.
52. KNA, 1978/281, (december 4.).
53. A folyamatokhoz: „Informations religieuses” 7011. szám, 1979 január.; 7014. január 12.; 7017. január 16., valamint a KIPA-jelentés, 1979. január 15.
54. Süddeutsche Zeitung, 1979. január 24.
55. Vö. a KNA-jelentést, 1979/27–28. (február 2.).
56. A „Revue Itineraire”-ben, 1979 április; vö. Le Monde, 1979. április 27.
57. KNA, 107/1979 (május 9.).
58. KNA, 110/1979 (május 12.).
59. KIPA-jelentés, 1989. április 18.
60. KNA, 17/1980 (április 24.).
61. Informations religieuses, 7402. szám, 1980. április 19.
62. KNA, 252/1980 (október 28.)
63. KNA, 1980. november 27.
64. KNA, 293/1980 (december 10.); 296 (december 13.); Publik Forum, 1981. 1. (október 9.) 25–26.
65. Neue Zürcher Zeitung, 1981. április 17–18.
66. KNA, 1981. április 30.
67. KNA, 1982. március 18.
68. Le Monde, 1982. július 23.
69. KNA, 52–53/1982 (december 23.) és „Die Welt”, 1982. december 9.
70. Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt, 1983. június 5.
71. 1986. december 9-én, Frankfurtban; vö.: Frankfurter Rundschau, 1983. december 10.
72. KNA, 253/1986 (október 31.).

73. Die Welt, 1986. december 23.
74. Frankfurter Rundschau, 1983. december 10.
75. KNA, 189/1984 (december 11.).
76. KNA, (1985. november 14.)
77. KNA, 284/1985 (december 9.).
78. Nyilvánosságra hozva: MBI, 1986. 89 (május), 4–6.
79. KNA, (1986. február 13.)
80. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1987. február 3.
81. KNA-ID-28 1987. július 16.
82. KNA, 162/1987 (július 15.).
83. KNA, 167/1987 (július 21.).
84. Die Welt, 1987. július 14.
85. KNA, 582/1987 (október 8.).
86. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1987. október 19. és KNA, 254/1987. (október 30.).
87. KNA, 296/1987 (december 19.).
88. Die Welt, 1988. február 2.
89. A továbbiakhoz vö. a KNA 1988 június 21-i 25. számát
90. Vö. az 1988. június 30-i szentelésről szóló sajtótudósításokat.
91. Vö. még Lefèbvre 1988. július 10-én Egelshardt-ban mondott prédikációját, közli: MBI, 1988. évi 119. száma (november) 32–34.
92. Schifferle, 264–267.
93. KNA, 115/1988 (május 10.).
94. Hubert Jedin: Lebensbericht, kiadja Konrad Repgen a „Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte” „A” sorozatának 35. kötetében, Mainz, 1984.; 266–272.
95. L'Osservatore Romano német kiadásának 1986. december 10-én megjelent 50. számában.
96. Uo.
97. KNA, 406/1987. (július 25.).
98. Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850, Pannonhalma, 1933.; 23.
99. Uo., 341–342.
100. KNA-tudósítói, 28/1988 (július 12.), 5.
101. KNA, 2159/1986. (november 7.).

Fordította: Regényi Kund